

УДК 811.161.2'367.335(091)

В. П. Заскалета

СТРУКТУРНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ СПОЛУЧНИМ СЛОВОМ *ШТО*, ЗАФІКСОВАНИХ У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XIV–XV ст.

Стаття присвячена дослідженню структурних і семантичних особливостей складнопідрядних означальних речень зі сполучним словом *що*, зафіксованих у пам'ятках української мови XIV–XV ст.

Ключові слова: складнопідрядне речення, власне означальна семантика, додаткова семантика, сполучне слово, пам'ятки української мови.

Для найповнішого розуміння будь-якого сучасного мовного явища потрібно знати історію його становлення. Не є винятком з цього й складнопідрядні речення, зокрема з підрядними означальними (далі СПРПО). Більшість дослідників (зокрема А.І. Сумкіна, О.М. Стеценко, О.П. Безпалько, Я.О. Спринчак, Д.Д. Герасименко) дійшли висновку, що цим реченням передували паратактичні відносні (означальні) конструкції без сполучних слів. Другим етапом у розвитку відносної (означальної) підрядності є зародження відповідних конструкцій зі сполучними словами, утвореними із вказівних займенників і прислівників, третім – поява відносних конструкцій зі сполучними словами, похідними від неозначено-узагальнювальних займенників та прислівників, а четвертим – закріплення й удосконалення сучасної структури складнопідрядного речення. Отже, процес формування СПРПО насамперед зводиться до витворення формально-граматичних засобів зв'язку компонентів цих речень [1, 323].

Щоб з'ясувати історію становлення СПРПО, слід проаналізувати структуру, семантику та сполучні засоби цих речень, зафіксованих писемними пам'ятками української мови в різні періоди її становлення. Попри дослідження під цим кутом зору пам'яток XIV–XV ст., проведені А.І. Сумкіною, О.М. Стеценком та П.Д. Тимошенком, окремі аспекти про функціонування в цих пам'ятках СПРПО зі сполучним словом *што* потребують додаткового вивчення, що і є метою цієї статті.

Сполучне слово *што* походить від неозначено-узагальнювального кореня *k- (č-) і в пам'ятках XIV–XV ст. фіксується значно частіше, ніж у пам'ятках попереднього періоду [4]. До того ж *што* (*що, что, шьто, ! што*) у цей період стає найуживанішим засобом підрядного зв'язку: у реченнях, репрезентованих тогочасними грамотами, воно фіксується в 60% випадків [7, 98], або, за даними Словника староукраїнської мови XIV–XV ст., функціонує з відносною семантикою в 1103 конструкціях [ССУМ, II, 562]. Пор.: сполучне слово *который* та його фонетичні видозміни представлені тільки у 263 СПРПО [ССУМ, I, 505].

Відповідно до позиції залежної частини можна виділити дві групи речень з цим сполучним словом: 1) конструкції з препозитивним підрядним реченням; 2) конструкції з постпозитивним підрядним реченням.

Фактичний матеріал дозволяє класифікувати конструкції з препозитивним підрядним на речення з підрядною частиною, яка містить означуване слово, та речення з відсутнім означуваним словом у підрядній частині.

Підрядна частина речень першого типу здебільшого вводиться сполучником *а*, який виконує насамперед присднувальну функцію – приєднує, як вважає Н.А. Широкова, це складнопідрядне речення до попереднього висловлення. При цьому початкове *а* вносить додатковий відтінок протиставлення [12, 78-79]. Проте, на думку В.І. Борковського, сполучник *а* відмежовує речення, яке ним починається, від попереднього [3, 584].

Між головною і підрядною частинами речень може виступати сурядний сполучник *и*, що є ознакою певної самостійності цих частин і, водночас, їхньою об'єднувальною ланкою.

Значення відносності може посилюватися релятивною часткою *ж*, яка виступає в підрядній частині після *што* або в головній – після вказівного займенника.

Фактичний матеріал дає змогу розподілити ці речення на такі різновиди:

1. Речення, підрядна частина яких містить займенник *что* і означуване слово, а в головній поряд з означуваним словом виступає антецедент. Незважаючи на експліцитний антецедент, підрядний зв'язок у реченнях цього різновиду ще не отримав чіткого оформлення, він тільки накреслюється. Підтвердженням цього є повторення означуваного іменника в обох частинах речення, оскільки займенник *что* (*што*) повністю не набув відносного значення і тому не може замінити означуваного слова. Інакше кажучи, *что* (*што*) ще не виступає цілком формалізованим показником відносного підпорядкування залежної частини головній. Займенник *что* (*што*), виступаючи означенням до опорного слова, характеризується атрибутивною семантикою. Наприклад: *што дуброва . межи ходорковымъ селомъ . тоє . дубровы . половина . ко млину* (Роз., 1375, 20). У наведеному реченні *што* має форму називного відмінка; у цій же відмінковій формі поряд з ним

виступає іменник. Виконуючи функцію означення до нього, займенник **што** є синонімом до займенника **который**.

Якщо між **што** та іменником виступає повнозначне дієслово, то цей іменник може стояти не тільки в називному, а й у знахідному відмінку. На думку О.О. Потебні, у тих реченнях, де є дієслово, яке керує іменником, **что** є сполучником, часткою, що тяжіє до дієслова, а не до іменника [6, 349]. Не погоджуючись з О.О. Потебнею, В.І. Борковський вважає, що включення дієслова в речення зі **что** не ліквідувало остаточно зв'язку **что** з іменем [3, 584]. Попри залежність від дієслова, іменник не пориває зв'язку із займенником **что**, який уживається у формі називного-знахідного відмінка: узгодження у відмінку **что** та іменника зберігається [5, 78]. Наприклад: *а ливовчане **що** имоу(т) сами приносяти . **серебро** жсноє . о(т) оуго(р) о(т) того **серебра** буде(т) ли на(м) надобы . а мы абыхо(м) оу ни(х) коупили готовими пинїзми (Рус., 1460, 113); а **што** есте его **запись** отъ него къ намъ принесли, и мы **тотъ запись** есмо прыняли (ССУМ, II, 1469, 563)*. На думку дослідників, речення з початковим «а что (што)» є ознакою ділового стилю [3, 583].

У реченні ***што** есте **дани** медовое у пна оле(х)ново(и) руцї у селе у новгоро(д)чичохъ **тую** дань усю спо(л)на па(н) оле(х)но имає(т) давати дяди своєму па(н) хо(л)оскому...* (Рус., 1478, 68) означуваний іменник теж пов'язаний із займенником **што**, проте між ними відсутнє узгодження у відмінку. Натомість займенник **што** керує іменником, який виступає в родовому відмінку з семантикою кількості. Внаслідок цього **што** вживається зі значенням *скільки*.

За підрахунками П.Д. Тимошенка, повторень означуваного слова в реченнях із **што** близько 2,5 % від загальної кількості речень з цим сполучним словом, причому всі речення інверсовані. У грамотах зазначене повторення могло підтримуватися особистими уподобаннями писарів чи викликалось потребою полегшити сприймання тексту під час читання і особливо під час слухання, а для народно-розмовної мови XIV–XV ст., на думку цього дослідника, відповідне дублювання явище рідкісне [10, 122].

2. Речення, підрядна частина яких містить займенник **што** і означуване слово, що є назвою неістоти або істоти, а головна – співвідносний з ними субстантивований вказівний займенник. Заміна в другій частині речення означуваного іменника вказівним займенником спричинилася до втрати самостійності першою частиною. Інакше кажучи, зв'язок між частинами таких речень, на відміну від речень попереднього різновиду, тісніший, оскільки вказівний займенник потребує конкретизації, вираженої підрядною частиною. Наприклад: ***што** оу рускомъ правї сїдять **кмети** оу зїмскомъ . ис **тїхъ** брали есмь . ис подимья по колодї вовса (Роз., 1386–1418, 35); ...**што**жъ мои отецъ . Петръ воевода позычил **пїнязи** моему милому гсдрю кролю Полкому . и **тїхъ** ся отступаю (II, 1400, 148)*.

Серед речень цього різновиду зафіксовано випадок семантичного узгодження субстантивованого вказівного займенника та означуваного слова: *только **што** около на(с) наш **дворъ** есте и с **тими** стали есмо противъ того Аксака (Роз., XIV–XV ст., 49)*.

Зрідка трапляється вживання в головному реченні особового займенника замість вказівного. Наприклад: *А **што** есми казалъ сїна насїчи досьть . и на твои приезд . и на стадо твоє . то на буцєви . насїчено его досьть (Роз., 1386–1418, 35)*.

У реченнях з препозитивним підрядним займенник **што**, переважно разом з іменником, стоїть у формі називного або знахідного відмінка. Випадки уживання **што** та означуваного іменника в орудному відмінку (на що вказує О.О. Шахматов, досліджуючи двінські грамоти XV ст. [11, 136–137]) відсутні.

В українських (як і в білоруських [2, 19]) пам'ятках речення з відсутнім означуваним словом у підрядній частині фіксуються, починаючи з XIV ст., проте їх кількість незначна. Відсутність означуваного слова в підрядній частині і його наявність поряд з експліцитним антецедентом в головній частині робить тіснішими і виразнішими атрибутивні семантико-синтаксичні відношення між компонентами таких речень (*а **што** тои грамотї писано **тую** жь правду литовськымъ княземъ держати (ССУМ, II, 1352, 563)*), і тільки вживання сурядного сполучника між частинами розгляданих речень та віддаленість від початку головної частини антецедента й опорного слова децю послаблює міцність і виразність означальних відношень між компонентами речень цього різновиду (*а **што** наложит княз Михаило... на тоє имене... и он маєт **тот** наклад отложити (ССУМ, II, 1488, 563)*).

Конструкції з постпозицією залежної частини поділяються на речення з підрядною частиною, яка містить означуване слово, та речення, у підрядній частині яких означуване слово відсутнє.

Підрядна частина речень з підрядною частиною, яка містить означуване слово, здебільшого дистанціюється від означуваного слова головної частини, а випадки їх контактного розміщення фіксуються рідко. Поряд зі сполучним словом **што** (**що**), яке вживається з опорним словом – назвою

неістоти або істоти (!), може виступати релятивна частка **ж**. На прикладі цих речень можна простежити послідовність процесу переходу від речень, у залежній частині яких повторюється означуване слово, до речень без такого повторення. Очевидно, найдавнішим структурним різновидом були речення з дистантною локалізацією залежної частини стосовно означуваного слова і віддаленістю дублета від сполучного слова, як-от: *В Берестыи... делалъ его милость личбу с ключником берестейским Левкомъ Боговитиновичомъ а з Немирею, што держали от его милости мы берестейское (ССУМ, 1497, II, 562); мы Стефанъ воевода... знаменито чиним(ь)... оже... наши слугы... продали... едно село на Серетѣ на имѣ Пелетючеши нижнѣи що были коупили они тоє село от Костѣ (1500, 563)*. З часом підрядна частина розміщується безпосередньо після означуваного слова, а його дублет і сполучне слово можуть ще дистанціюватися, як наприклад: *А даль есмь. и землю рольную . ись сѣножатъми. што к тому дворищю слушаеть. сѣножатъ на Моисѣевѣ долинѣ (Роз., 1349, 3)*. Позиційне зближення сполучного слова і дублета, що контактують з означуваним словом головної частини, – наступний етап на шляху формування означальних речень сучасного типу: *...и сп(с)ниє на(м) грѣшны(м) даль . а въстокъ звезду што (ж) звезда стала на(д) чечорою... (Чет. 1489, 155)*.

У пам'ятках пізніших періодів речення цього різновиду не трапляються, не відомі вони й сучасній літературній мові, проте один такий випадок зафіксовано в говірковому мовленні: *Музыка виходит на дв'ір / грают / ну і ви'тайут гостей / шо гос'ц'и при'ход'ат на вис'іл'а (ГУМ, 256)*.

Позиційне зближення підрядної частини і означуваного слова робить зайвим функціонування дублета, і так утворюються речення з постпозитивною атрибутивною частиною без повторення означуваного слова в ній.

Конструкції цього різновиду в пам'ятках XIV–XV ст. кількісно домінують. Їхня підрядна частина найчастіше локалізується безпосередньо після означуваного слова. Антецеденти можуть бути експліцитними або імпліцитними. Поряд зі сполучним словом зрідка фіксується одна, а то й дві релятивні частки. Наприклад, речення зі сполучним **што (що)**: *ажє поидеть на русь, што литвы слушаеть. королеви не помагати (Роз., 1352, 6); а стеречи и помагати намъ оусемъ со одного а тые люди што живут о(т) немецъ подмагати ихъ намъ оусемъ заодно (II, 1387, 76); а ещє при томъ были послы с левова што с нами сесе дѣло доконали (Рус., 1408, 72); Мы петръ воево(д)а... с паны радою нашею мо(л)да(в)скои... радили есмы . и много подумали ме(ж) собою о утисненіє . и погибель земли нашии. що жє сь уси(х) сторо(н) имає(м) (Рус., 1456, 106)*. Як дозволяє стверджувати фактичний матеріал, у реченнях цього різновиду спостерігається активізація поєднання підрядної частини з опорним іменником – назвою істоти.

Отже, у пам'ятках XIV–XV ст. зафіксовано два структурні різновиди СПРПО зі сполучним словом **што**: речення з пре- та речення з постпозитивним розміщенням підрядної частини. Перший структурний різновид цих речень найдавніший і викликаний первісною семантикою сполучного слова. Про атрибутивність таких синтаксичних одиниць можна говорити лише умовно, оскільки вони характеризуються додатковою кількісною семантикою, яка посилюється за наявності в підрядній частині означуваного слова у формі родового відмінка. Виступаючи показником підрядного підпорядкування в препозитивному реченні, займенник **што** ще позбавлений ознак відносності в синтаксичному розумінні цього поняття. Особливо виразно це проявляється, якщо поряд з цим займенником уживається означуваний іменник. Натомість СПРПО з постпозитивним підрядним характеризуються виразними атрибутивними відношеннями, проте в їхній залежній частині часто міститься означуване слово, що, очевидно, аж до XV ст. було загальносинтаксичною нормою чи зумовлювалося особливостями ділового писемного мовлення – прагненням уникнути неточності, двозначності змісту сказаного. Повторення в підрядній частині опорного слова викликає послаблення синтаксичного зв'язку між структурними компонентами складного речення. Щоб мати повне уявлення про історію становлення СПРПО зі сполучним словом **що**, потрібно дослідити також пізніші писемні пам'ятки української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грищенко А.П. Складнопідрядні речення / А.П. Грищенко // Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 303–359.
2. Груца А.П. Развіцце складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак) / А.П.Груца. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 272 с.
3. Борковский В.И. Препозитивные придаточные с неизменяемым **что** в древнерусских грамотах / В.И. Борковский. – Труды отдела древнерус. лит. Ин-та рус.лит. – М.–Л., Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 14. – С. 581–589.

4. Заскалета В.П. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень зі сполучними словами, які походять від займенникового кореня *k- (č-), зафіксованих у пам'ятках української мови XI–XIII ст. / В.П. Заскалета //Лінгвалізація світу: теорет. та метод. аспекти : зб. матер. Міжнар. наук. конф. 24–25 травня 2006 р. – Черкаси : Брама, 2007. – С. 280–287.
5. Кершиене Р.Б. Сложноподчиненные определительные предложения / Р.Б. Кершиене // Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Сложное предложение. – М., 1979. – С. 56–109.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. III. – 552 с.
7. Скоропада О.А. До історії розвитку підрядних сполучників в означальних реченнях / О.А. Скоропада // Пит. укр. мовознавства. – Кн. 2. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1957. – С. 94–111.
8. Стеценко А. Н. Определительные придаточные предложения в древнерусском языке (По данным памятников русской письменности XIV – XVI вв.) / А. Н. Стеценко // Уч. зап. Томск. гос. пед. ин-та. – Томск: Изд-во Томск. ун-та 1958. – Т. 17. – С. 177–201.
9. Сумкина А.И. К истории относительного подчинения в русском языке XIII – XVII вв. / А.И. Сумкина // Труды Ин-та языкознания АН СССР. – 1954. – Т. 5. – С. 139–202.
10. Тимошенко П.Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. / П.Д. Тимошенко // Проблеми синтаксису. Праці Міжвуз. наук. конф. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – С. 116–127.
11. Шахматов А.А. Исследование о двинских грамотах XV в. Ч. I и II / А.А. Шахматов // Исследования по русскому языку. Т. II. – Вып. 3. – СПб., 1903. – С. 135–139.
12. Широкова Н.А. Относительное подчинение в русском литературном языке XVII в. / Н.А. Широкова // Уч. зап. Казанск. ун-та. – Казань, 1952. – Т. 112. – Кн. 6. – С. 65–108.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- Гум** – Говори української мови : Збірник текстів. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
- П** – Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показники М.М. Пещак. – К., 1974. – 255 с.
- Роз.** – Розов В. Українські грамоти. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – Т. 1. – 176, 75, IX с.
- Рус.** – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 162 с.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.; 1978. – Т.2. – 591 с.
- Чет. 1489** – Четья 1489 р. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, шифр ДА / 415 л.

Статья посвящена исследованию структурных и семантических особенностей сложноподчиненных предложений с союзным словом *что*, зафиксированных в памятниках украинского языка.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, собственно определительная семантика, дополнительная семантика, союзное слово, памятники украинского языка.

The article is dedicated to studying structural and semantic specialties of compound sentences with compound *что*, noted in the monuments of Ukrainian language.

Keywords: compound sentence, self-definitive semantics, complementary semantics, compound, monuments of Ukrainian language.

УДК 811.161.2..282.2 (477.43/44)

Л. Р. Іщенко

ОДНОСЛІВНІ НАЗВИ ПОГОДНИХ УМОВ У ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті здійснено системний опис однослівних назв погоди у говірках центральноподільського регіону. Здійснено лексико-семантичний аналіз назв на позначення атмосферних опадів та їхніх додаткових характеристик. Описано лексику досліджуваної групи говірок у зіставленні з українською літературною мовою та з іншими українськими говірками.

Ключові слова: діалект, центральноподільські говірки, однослівна назва, семантика, сема, мікрополе, тематична група лексики, лексико-семантична група.

Залежність людини від природних умов змушувала її спостерігати за природою, за особливими прикметами передбачувати погоду, «пізнавати на емпіричному рівні закономірний зв'язок явищ навколишньої дійсності, набуті знання підпорядковувати основним заняттям, зокрема тим, які залежали від природно-кліматичних умов» [9, 168], називати метеорологічні явища лаконічними і точними номенами, які відбивають їхню суть.

Лексика на позначення погодних умов давня. Вона зазнавала впливу різних говорів та мов, ввібрала в себе міфологічні уявлення та світоглядні вірування народу, що зумовлює встановлення територіальної диференціації цієї групи лексики, дослідження історії її формування, визначення